

**МОДЕЛ ЗА ГНЕЗДОВО ЕТИМОЛОГИЧНО ПРЕДСТАВЯНЕ
НА ГЕРМАНИЗМИТЕ В БЪЛГАРСКИ**

BORIS PARASHKEVOV

**A MODEL FOR CLUSTER ETYMOLOGICAL PRESENTATION
OF GERMANIC LOANWORDS IN BULGARIAN**

(Summary)

The article attempts to establish which Germanic words in Bulgarian and their derivatives are etymologically connected and how they could be presented in a compact way based on the respective hypothetical etymological form in Germanic, e.g. Germanic *hal□a- 'half' whence English half in half(back) and halftime (> Bulgarian халф and хафтайм) as well as German halb 'half' in Halbe 'a beer glas of half a liter' (> Bulgarian халба).

Положителна страна в методиката на българския етимологичен речник (БЕР 1971 сл.) е изчерпателното привеждане на суфигирани и префигирани производни и дори на евентуални сложни думи, преди да се пристъпи към етимологичния анализ на лематизираните домашни думи. Макар при този подход групирането да се натъква на известни трудности от словообразователен и семантичен характер (вж. Дейкова 2004), чрез него се създава оптимална представа за деривационната парадигма на даден глагол или нарицателно име. Открита остава, разбира се, възможността отделни деривати да бъдат обособявани в заглавна дума и чрез препратка от базисната лема да се насочва към тях и техния коментар, срв. под мир добавката вж. към мирност, миров, мирски, мирувам, мировъзрение, мироглед (пропусната при мирясам). По недоглеждане отбелязаната под кръг препратка към окръг не е била осъществена, а не би било безинтересно да се уточни, че бълг. окръг е фонетична адаптация на рус. округ, което възпроизвежда структурата на нем. Bezirk 'окръг' (деглутиниран облик на лат. circus 'кръг', разширен с немската представка be- 'о-, об-'). За съжаление нито сред многобройните производни под вяра, нито в обособена речникова статия не е намерило място заслужаващото специално внимание уникално име от среден род верую, чиято същност на калка от гръц. πιστεύω 'вярвам' (като глагол) и 'верую' (като съществително например в означенето на религиозната формула τό σύμβολον τῆς πίστεως 'символът на вярата') разисквам в друга предадена за печат публикация. В БЕР верую фигурира само като лексикален еквивалент или синоним на опосредствено заетата чуждица кредо: кредо книж. 'верую' (без обаче да се доуточни естеството на посочения източник лат. credo 'вярвам', а именно субстантивизирано по гръцки образец I л. ед. ч. сег. вр. на глагола credere 'вярвам, доверявам се', обособено от член първи на Символа на вярата Credo in unum Deum... = бълг. Вярвам в един Бог...).

При заемки в БЕР е обичайно да бъдат посочвани и техни производни на българска и/или руска почва (да речем адвокат ведно с адвокатка, адвокатски, адвокатство, адвокатствувам и др. или лема масаж с образувания в български глагол масажирам покрай употребяваното в руски и български деятелно име масажист), макар при тях нещата нерядко да опират до морфологични адаптации. Така например локален, централен естествено не са реални български деривати към чуждиците локал, централа, а автономни заемки, каквито са абонат, абонамент, абонирам или адвокат, адвокатура, или пък глобус, глобален. От икономична гледна точка при последните понякога също се практикува гнездово представяне, което впрочем е защитимо само дотолкова, доколкото групата заемки биват обявявани за възприети от международната културна лексика, без да се специфицира структурата, семантиката и изобщо историята на всяка от тях (срв. адвокат + адвокатура с ремарка "от нем. Advokatur", но без възвеждане на последното към срвеклат. advocatura). За да се спази обаче основният принцип на етимологизирането, редно е първоизточникът на заглавната дума да бъде назован, както например при самостоятелно разискваните в БЕР кредит, кредитирам, кредитор (при тях впрочем, макар на читателя донякъде да е подсказана словообразователната им взаимовръзка, неизказан все пак остава фактът, че в смисъл на 'дадено на вяра' лежащото в основата им лат. creditum е субстантивизирано минало причастие на споменатия по-горе латински глагол credere 'вярвам, доверявам се').

Стандартните етимологични речници на други езици процедурат в общи линии по сходна методика, чиято слаба страна се проявява в това, че разнообразните префиксации, както и силно модифицираните сродни образувания и етимологични дублети, вместо да се обединят в словообразователни гнезда, се анализират отделно, и то често без създаване на взаимовръзка чрез препращане от някоя водеща лема. За да компенсира този недостатък, Е. Зеболд предприема своеобразно систематизиране на латинизмите, включени в последното издание на един от немските етимологични речници (Клуге 2002). Така например под inspizieren (редом с производното абстрактното име Inspektion и деятелното Inspektor) той с препращаща стрелка □ изброява другите лематизирани в речника застъпници на пряко или косвено заети производни от лат. specere 'гледам' в немски: suspekt, Perspektive, Aspekt, Prospekt, Respekt, Frontispiz, Auspizien, Spektrum, spekulieren, Spiegel, despektierlich, respektive, Spektakel, speziell.

Съществуват обаче и реализирани лексикографски проекти за гнездово обхващане на лексеми от един общ корен. Представителен в това отношение е френският етимологичен речник на Ж. Пикош (Пикош 1994), в който без пространни семантични сведения под всяка заглавна дума – независимо от нейния произход – се привеждат битуващите във френски етимологично свързани с нея думи. Така под съюза mais 'но', който е продължител на лат. magis 'повече', схематично са

приведени 25 думи, свързани деривационно с този галороманизъм и съдържащи апофоничния индоевропейски корен *teg-, *tag- 'голям'.

С по-друга структура, с по-тесен диапазон на визираната лексика и с по-скромна етимологична информативност се характеризира също така схематичният справочник на О. Витщок (Витщок 1980) за латинските и гръцките елементи в немския език. Под изредените като заглавна изходна база деривационно свързани отново с глагола *spesere* латински думи *spectare* 'оглеждам, разглеждам', *spectaculum* 'гледка, зрелище, представление', *speculum* 'огледало; образ, подобие', *speculari* 'наблюдавам', *species* 'вид, изглед, образ', *-spicere* '-глеждам' (с минало причастие *-spectus*) в него са приведени употребявани в немския език техни застъпници или производни, повечето от които са намерили достъп и в български и имат лексикално съответствие в спектакъл, спекулирам, спекуляция, спекулант, спекулативен, специя, специален, специалист, специализирам, специалист, специфичен, специфицирам, спектър, спектрален, аспект, конспект, инспектор, инспектор, проспект, перспектива, респект, респективно, респектирам.

Излишно е да се пледира колко полезно би било създаването на аналогично лексикографско помагало, което на принципа на гнездовата система да инвентаризира използваните в нашия език гръцизми и латинизми (включително романските им рефлексии), на които е присъщо единно етимологично първоначало (срв. примерните речникови статии с изходна база лат. *arcus* 'дъга, извивка; лък' и *iacio* 'хвърлям' у Парашкевов 1989: 209-212). Това е желателно в толкова по-голяма степен, след като изучаването на класическите езици отдавна е занимание само на твърде тесен кръг от българската интелигенция, докато на нея като цяло й липсва семантична и граматична опора (да не казвам грамотност) при употребата на изковани на гръцко-латинска основа термини. Не случайно именно в нейната реч се ширят недомислия от рода на "конкретика" или пък произносители и правописни отклонения, каквито личат при "експлоадирам", "идентифицирам", "компроментирам", "корегирам", "склуптура", "транскрибция", "трансцендентен". В помагалото, представляващо снабден със семантичен и етимологичен коментар лексикон, ще намерят място немалко любопитни подробности като тази, че към изброените по-горе производни от *spesere* латинизми следва да се добави румънската заемка *спекула*; че в галицизма сюжет се крие лат. *subiectus* м. р. букв. 'подхвърленото', чийто ср. р. *subiectum* лежи в основата на субект; че френ. *maîtresse*, дало началото на метреса (чрез английски също на мисис и мис), първоначално е означавало 'стопанка; учителка' и е женскородовото съответствие на френ. *maître* (по-старо *maistre*) 'повелител, стопанин; учител', галоромански рефлекс на лат. *magister* 'предстоятел; учител; майстор', което с посредничеството на различни езици е дошло у нас както в сравнително адекватен вид – магистър, така и в модификациите майстор, маестро, мистър, маса (обръщение на робите към своя американски господар), в свързан вид също в мастербокс, метърдотел. Едва в рамките на такава своеобразна сводка ще се открие връзката на кредо както с кредит и т.н., така и с акредитив, ще се прозреша основанието да се обявят за сродни привидно несъвместими означения като десерт, сержант, сервиз, консерва, консерватория, обсерватория, презерватив, резервоар, а под заглавна дума *regula* ще стане възможно деривационно обусловените регулирам, регулация, регулатор, регулативен, регламент, реглаж да бъдат анализирани редом с релса като редериват от релси, което отразява рус. *рельсы*, мн. ч. на *рельс*, а то от своя страна – английската множествена форма *rails* на романизма *rail*, възприет от наследника на *regula* във френски *rail* 'релса', префиксално производно от което е глаголът *derailer* – източник на българския *дерайлирам* букв. 'излизам от релсите'.

На фона на гръцко-латинската компонента в нашия език, специфична част от която представляват думите, възприети непосредствено от средно- и новогръцки, делът на германизмите в български е значително по-скромен. Под това наименование освен словните единици от малобройната, но доста спорна група на общославянските заемки от германско потекло, към които спадат немногото готизми, по принцип могат да се обединят преди всичко тевтонизмите (немскоезични заемки, включващи регионалните подгрупи на австримите и хелветизмите съответно от баварско-австрийско и швейцарско потекло), англицизмите (заемки от британския и американския английски), нидерландизмите (застъпващи най-вече възприети чрез руския език морски термини, чието разграничаване от северно- или долнонемските понякога е невъзможно и нецелесъобразно) и няколкото безспорни скандинавизми (опосредствени заемки от старонордски и от неговите наследници датски, шведски, норвежки, исландски).

Преди да бъде предложен примерен модел за гнездово етимологично представяне на германизмите в български, нека бъдат фиксирани следните предпоставки за оформяне на въпросните гнезда. В най-общ вид целта е да се установи етимологичната общност на регистрираните в българския език заемки и части от заемки от германско потекло. Редно е при това да се държи сметка за степента на етимологичната общност, проявяваща се в две форми: а) етимологично родство, изразяващо се в това, че между заемките съществува деривационна обусловеност, и б) етимологична тъждественост, изразяваща се в това, че заемките са застъпници на една и съща дума или на нейни словоформи, тоест имат статут на етимологични дублети. При гнездовото представяне било на единия, било на другия тип германизми, установили се в нашия език във вид на симплекси, деривати или части от композиции, е логично и целесъобразно да се изхожда от реконструирана и маркирана с астериск (поставена в началото звездичка *) германска форма на частта на речта, към която в крайна сметка възлизат заемките или съставките на заемките от дадено гнездо и която дава право те да бъдат обединени в това гнездо. В съгласие с този критерий са оформени следните примерни етимологични гнезда, в общи линии вече концептуално предложени в друга публикация на автора (вж. Парашкевов 2005):

*а □ а наречие, означаващо отдалечаване, унаследено в немски като предлог *ab* 'от' и като представка *ab-* 'от-, из-, пре-', а в английски – като наречие за отдалечаване *off* и като предлог *of* 'на', застъпени съответно в *абзецер*, *абзац* (вж. **satja-*), респ. в *плейоф* 'състезания с елиминиране на загубилия отбор или състезател' (< англ. *play-off* сщ. с първа съставка *play* 'игра'), в *офшор* 'стопанска дейност, която се развива извън юрисдикцията на крайбрежна страна и не подлежи на данъчно и митническо облагане' (< англ. *offshore* сщ. с втора съставка *shore* 'брег', тоест букв. 'извън брега'), в *офсет* 'непряк печат, при който изображението най-напред се пренася от металната плоча върху каучуков цилиндър и после се печата на хартия' (чрез рус. *офсет* и нем. *Offsetdruck* 'офсетов печат' заемка от англ. *offset printing*, елиптически *offset* сщ., адекватно по структура с *абзац*), в името на столицата на Тринидад и Тобаго Порт ъф Спейн (< англ. *Port of Spain* букв. 'пристанище на Испания') и в екзотизма *файфоклок* (частична заемка от англ. *five-o'clock tea* 'чай със закуски в пет часа', състоящо се от *five* 'пет', *o'* деформирана форма на *of*, *clock* 'часа; часовник' и екзотизма от китайски произход *tea*, етимологично тъждествен с бълг. *чай*).

реда' (< нем. Absetzer сщ. и Absatz сщ., съответно инструментално производно и поствербал с отстранен преглас към префигирания глагол absetzen 'свалям', за чиято представка вж. *a□a), ерзац 'заместител' (< нем. Ersatz сщ., поствербал с отстранен преглас към префигирания глагол ersetzen 'замества') и в английските сет 'шестгеймова част от партия тенис' (< англ. set сщ., букв. 'комплект; група; апарат', субстантивация на глагола to set, срв. и офсет под *a□a).

*segō(n)-, *sagō- 'трион' (окситонично производно към ие. *sek- 'режа, сека', към което с ē-отглас чрез праслав. *sēkti/ *sēkāti възлиза и бълг. сека) > срвиснем. sege/ sage сщ. > нем. Säge сщ., застъпено в свързан и отчасти деформиран вид в дърводелските термини б̀андиг/ б̀андзеге 'лентов трион' (вж. *benda-), л̀оксег 'тънък трион за изрязване на отверстия, злодейка' (< нем. Lochsäge сщ. с детерминант Loch 'отвор, дупка'), диал. л̀опцик 'малко трионче' (от диалектен облик на нем. Laubsäge 'трионче за ажурно резбарство, резбарски л̀ък' с детерминант Laub 'шума') и диал. ж̀ага 'дълъг трион за рязане на дървета и трупи' (чрез срхрв. žaga 'голям трион' от срвиснем. sage 'трион' със специфичното за IX-XIII в. произношение на s като звучен или беззвучен шипящ спират [ž], респ. [š], на което впрочем се дължи страният на пръв поглед гласеж Париж за френ. Paris, както и наличието на звукове [ш] и [ж] в грош, пушка, ружа).

*skarja- 'създавам' > нем. schaffen сщ. с деятелни имена Schaffner 'кондуктор', застъпено в български с лексикографски регистрираното ш̀афнер 'разпоредител в спален вагон', и образуваното вероятно в прибалтийски немски говори обредно означение Schaffer, което чрез рус. шафер е източник на бълг. ш̀афер; с отглаголни имена Geschäft 'сделка', възприето чрез рум. geșeft 'нечиста сделка' ведно с производното gheșeftar 'занимаващо се с гешефти лице' в бълг. геш̀ефт и геш̀ефт̀ар, и отрялото ствиснем. scaf 'творение; свойство', срвиснем. schaft сщ., запазено като наставка -schaft например в производното от Land 'земя, страна' нем. Landschaft 'местност; пейзаж' – източник на л̀андш̀афт 'част от земната повърхност, характеризираща се със специфични признаци'.

*skeuta- (покрай аломорфа с нулева отгласна степен *skuta-) 'мятам; стрелям' > англ. to shoot 'стрелям', застъпено в спортния термин ш̀утйрам 'ритвам силно топката' (с производно ш̀ут 'нанесен удар по топката' за англ. shot), и нем. schießen 'стрелям', чийто девербатив с нулева отгласна степен Schuss 'изстрел' и с преносно значение 'спускане със ски право надолу' е зает в шус сщ., срв. и префигираното с нем. durch- 'про-' производно име Durchschuss '(метална пластинка за правене на) разредка при печатарски набор' в заемката д̀урхшус сщ. с новообразувано деноминално производно д̀урхшусйрам 'правя разредка при набор на текст' за нем. durchschießen сщ.

*sleuta- (покрай аломорфите с германски a- отглас и с нулев отглас *slauta-, *sluta-) 'затварям' > нем. schließen сщ., към чийто a-отглас е образуван дериватът Schloss 'ключалка', застъпен в опосредствено възприетата калка замък 'твърдина с възпиращо предназначение' и в производното деятелно име ш̀л̀дсер (< нем. Schlosser 'майстор ключар'), докато нулевият отглас се съдържа в префигираните с an- 'при-' и aus- 'из-' Anschluss и Ausschluss, дали началото на историзма а̀ншлус 'анексиране на чужда територия, в частност присъединяването на Австрия към Германия през 1938 г.' и на печатарския термин а̀усшлус 'метални късчета за запълване на пространството между думи';

*wreita- (с нулева степен на отгласа *writ-) 'издълбавам, очертавам, рисувам' > нем. reißen 'скъсвам, раздирам' (унаследено от срвиснем. řizen 'разкъсвам; чертая, пиша, рисувам' с когат англ. to write 'пиша'), застъпено в детерминанта на р̀айсмас 'чап, инструмент за изтегляне на линии, успоредни с ръба на изделието' (< нем. остар. Reißmaß сщ. с детерминат Maß 'мярка'), на р̀айсфедер 'чертожен инструмент за нанасяне на линии с туш' (< нем. Reißfeder сщ. с детерминат Feder 'перо'), на р̀айщина 'чертожно приспособление за нанасяне на водоравни и отвесни линии' (< нем. Reißschiene с детерминат Schiene > бълг. шина) и на рашкул 'въглен за рисуване' (чрез рус. рашкуль от бав.-австр. Reißkohle сщ. с детерминат Kohle 'въглища; въглен за рисуване'), в опосредствената заемка рис̀увам (< срвиснем. řizen) с производни етимологичните дублети рис̀унка и рис̀унък (чрез рус. рисунок от пол. rysunek 'рисунок'), докато нулевата отгласна степен е налице в а̀брис 'окомерна безмащабна снимка на местност с нанесени само точки и линии' (< нем. Abriss сщ., производно от префигирания глагол abreißen 'откъсвам', остар. 'очертавам контурите на образ', вж. *a□a), в риц̀овка 'зарязване на картон, за да се улесни прегъването му' (оформено на базата на нем. Ritzen, субстантивиран инфинитив на интензивума řitzen 'врязвам') и в риц 'машина за рицоване' (декомпозирано от нем. Ritzmaschine сщ.).

В зависимост от дълбочината на извършвания анализ и от обхващането на безконтролно нарастващия брой англицизми в съвременния български език едно сравнително-историческо изследване в съответствие с принципите на изложения тук модел може да се превърне в пълноценна студия или поне в обзор на етимологично сродните и етимологично тъждествените симплекси, префиксални и суфиксални производни и композиции сред германизмите в български в съпоставка с евентуални прасродни славянизми и/или с проникнали в нашия език романизми и гърцизми. Върху неговите резултати впоследствие с гарантирана достоверност би могло да опре етимологичната си справка всяко лексикографско помагало.

ЛИТЕРАТУРА

БЕР 1971 сл.: Български етимологичен речник. I-VI (а - слов̀ар̀²). Издателство на Българската академия на науките, С.

Витцок 1980: Latein und Griechisch im Deutschen Wortschatz. Lehn- und Fremdwörter altsprachlicher Herkunft. 2. Auflage. Überarbeitung und Neuentwicklung Otto Wittstock. Volk und Wissen, Berlin.

Дейкова 2004: Дейкова, Хр. Проблеми при производните в етимологична статия от гнездови тип (върху материал от "Български етимологичен речник"). – БЕ, LI, № 4, 74-78.

Клуге 2002: Kluge, F. Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. Bearbeitet von Elmar Seebold, 24., durchgesehene und erweiterte Auflage. Walter de Gruyter, Berlin/New York.

Младенов 1941: Младенов, Ст. Етимологически и правописен речник на българския книжовен език. Христо Г. Данов, С.

Парашкевов 1991: Парашкевов, Б. Концепция за системно етимологично представяне на някои чужди думи в български. – В: Годишник на Софийския университет 82/1, 207-215. С.

Парашкевов 2005: Paraschkewow, B. Bemerkungen zur etymologischen Kennzeichnung der Germanismen in der bulgarischen Lexikographie. – In: Kontrastive Lexikologie und zweisprachige Lexikographie, Germanistische Linguistik 179, hrsg. von B. Iglar, P. Petkov und H.E. Wiegand. Olms Verlag, Hildesheim/Zürich/New York, 71-78.

Пикош 1994: Picoche, J. Dictionnaire étymologique du français. Dictionnaires le Robert, Paris.